https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.019
94(477)“16/17”:94(438):930.1:316.7

Віктор ГОРОБЕЦЬ
доктор історичних наук, професор,
завідувач сектору соціальної історії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
victor_gor@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-3755-4181

КОЗАЦЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ — АНТИТЕЗА ЧИ ALTER EGO РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ? СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЄКЦІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ*

Мета дослідження полягає у виявленні соціокультурних проєкцій Речі Посполитої в облаштуванні Української ранньомодерної держави (Гетьманату), а також реконструкції динаміки формування негативного образу Речі Посполитої в українській історіографії та з’ясування перспектив подолання упереджень щодо річпосполитського спадку сучасною історіографією. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, комплексності та наукової неупередженості. **Наукову новизну** становлять висновки про активне взорування при розбудові Української ранньомодерної держави (Гетьманату) на досвід Речі Посполитої в царині військового будівництва, судівництва, політичної культури тощо, яке реалізовувалось у формі адаптивного засвоєння, з урахуванням іманентного досвіду, набутого козацтвом на етапі свого становлення. **Висновки.** Процес рецепції ранньомодерною українською державою соціокуль-

* Стаття підготовлена в рамках реалізації стипендіальної програми «Badaj na Ukrainie» № DBS.41.1.21.2025 Центру Діалогу імені Юліуша Мєрошевського (Centrum Dialogu im. Juliusza Mieroszewskiego, Варшава, Польща).

Цитування: Горобець В. Козацький Гетьманат — антитеза чи alter ego Речі Посполитої? Соціокультурні проєкції та історіографічні рефлексії. *Український історичний журнал*. 2026. № 5 (590). С. 19—46. https://doi.org/10.15407/uhj2026.05.019

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2026. № 5 (590)

турного, політичного і правового досвіду Речі Посполитої не був лінійним і поступальним. Початково творення козацької держави відбувалось у матриці вироблених на Запорозькій Січі уявлень про справедливу й вільну «Річ Посполиту козацьку» та під впливом досвіду розвою формації реєстрового козацтва. У міру ускладнення державного життя Гетьманату взорування на досвід Речі Посполитої в царині військового будівництва, судівництва, політичної культури ставало більше. Водночас революційна активність соціальних низів породила запит на чутливе ставлення до проблеми соціальної справедливості. За таких умов старшинська верства не спромоглася за прикладом коронної шляхти витворити із себе егалітарну спільноту з притаманними їй політичними та соціальними інститутами, рівністю всередині верстви та становою замкнутістю назовні, а процес рецепції річпосполитських традицій і практик протікав значною мірою у формі адаптивного засвоєння, за якого значну коригувальну силу мав іманентний досвід, набутий козацтвом на етапі свого організаційного становлення, зокрема в контексті відстоювання соціальними низами своїх прав і можливостей. Такий підхід істотно гальмував перенесення на новий ґрунт практик жорсткого соціального дисциплінування, обмежень станової мобільності, що, своєю чергою, стримувало розвиток станової представницької демократії та судочинства, опертого на засади кодифікованого права. У процесі посилення уніфікаційної політики імперського центру в Гетьманаті релікти річпосполитського досвіду свідомо заміщалися відповідними загальноімперськими зразками, однак запропоновані на початку 1760-х рр. гетьманським урядом реформи судочинства та шляхетського самоврядування і духом, і буквою напряму кореспондувались із практиками Речі Посполитої.

Ключові слова: *українська ранньомодерна держава, Гетьманат, Річ Посполита, козацтво, шляхта, державотворення, політична культура, правова культура, «Пакти і Конституції» 1710 р.*

Визначення місця Люблінської унії 1569 р. та посталої за її результатами Речі Посполитої в історії України та, відповідно, пошук адекватного способу їх представлення в національному історіографічному наративі останнім часом перетворилися на одну з найбільш обговорюваних у середовищі дослідників ранньомодерної історії проблему. Дискусія, що зародилася на панелі польсько-української наукової конференції, яка в листопаді 2024 р. відбулася в м. Плонську (Польща), уже наступного року матеріалізувалася на шпальтах «Українського історичного журналу» в цікавих полемічних публікаціях Н. Старченко, В. Брехуненка, Ю. Зазуляка, А. Зайця і П. Кулаковського [1, с. 191—218; 2, с. 179—181; 3, с. 184—200; 4, с. 15—54; 5]. Важливим у цьому контексті є той факт, що дискусія не протікає винятково в академічному середовищі, а рефлексується в ширшому суспільному форматі, набуваючи тим самим ознак публічного історичного дискурсу [4, с. 17—18].

Метою дослідження є розширення проблематики обговорення шляхом включення до нього історії Гетьманату — політії, що традиційно в українській історіографії постає якщо не в класичному античному варіанті ex deus ex machina, тобто в моделі, яка ігнорує будь-які генетичні зв'язки з процесами функціонування державних практик на українських землях у попередню добу, то принаймні без їхньої верифікації у прикладанні до річпосполитських інститутів і традицій. Що, на нашу думку, не є очевидним, адже факт жорсткого протистояння двох політій не обов'язково заперечує можливість соціокультурних впливів колись спільного простору Речі Посполитої на різні царини життя Гетьманату.

Концептуальні підходи й окремі ідеї дослідження попередньо апробовані автором у ряді виступів на конференціях і в наукових публікаціях [6, с. 551—575; 7, с. 5—14; 8, с. 8—28; 9, с. 177—234; 10, с.16—37].

Закономірності та парадокси історіографічних контраверсій

Ґрунтовний аналіз зміни історіографічних репрезентацій взаємин Речі Посполитої та Козацького Гетьманату представлено автором в окремому дослідженні [10, с. 16—37], тож зупинимося лише на найбільш знакових явищах і тенденціях цього процесу. І найперше, на що варто звернути увагу, це переважно негативне висвітлення в українській історіографії річпосполитського досвіду при розбудові козацької держави. Початки такого представлення сягають уже нарацій козацьких літописців другої половини XVII—XVIII ст., які у процесі конструювання ранньомодерної української ідентичності вдавалися до цілком зрозумілої їм бінарної опозиції характеризування «свого» і «чужого», де з огляду не стільки на перебіг воєнного протистояння Війська Запорозького та Речі Посполитої в середині — другій половині XVII ст., скільки через остаточне потрапляння України на час написання літописів під владу Москви, саме полякам була відведена головна негативна роль «хижого» гнобителя, «слуги фараонова» тощо [11, с. 129—136]. При тому, що ще в першій половині XVII ст. козацька старшина для означення Речі Посполитої послуговувалась виразами, що несли в собі цілком іншу конотацію: «вітчизна мила Річ Посполита» («ojczyzna miła Rzeczpospolita»), «Річ Посполита вітчизна наша вічна» («Rzeczpospolita ojczyzna nasza wieczna») [12, с. 15; 13, с. 204, 293, 294]. Та й Богдан Хмельницький у своїй риториці поняття «вітчизна» та «Річ Посполита» нерідко ототожнював [14, с. 40—41]. Натомість уже по революції літописці, хоч зрідка й визнавали, що «ляхи» та козаки належали до колись єдиного сарматського народу, але увагу акцентували на тому, що саме поляки зрадили й вчинили «над право Боже озлоблення» [11, с. 135], спонукавши зраджених козаків сепаруватися від Польсько-Литовської держави й будувати власну, вільну «Козацьку Річ Посполиту» [15, с. 22].

Для утвердження такого, виразно конфронтаційного історіографічного канону важливим було те, що його підґрунтя формувалось у часи, найменш сприятливі для неупередженого погляду на цю складну проблему. З кінця XVIII — початку XIX ст. в Російській імперії та, відповідно, в Україні — на той час уже органічній її частині — стрімко зростають антипольські настрої. Знаковим відлунням цієї тенденції стає оприлюднення в анонімній «Історії Русів» заперечення будь-якого позитивного впливу Корони Польської (як, власне, і Великого князівства Литовського) на Україну [17, с. 293]. Своєю чергою, саме концепція «Історія Русів» справила потужний вплив на розвиток українського національного історієписання, ставши не лише підставою для «патріотичного натхнення», але й «історичним джерелом» при підготовці Миколою Маркевичем першої синтетичної праці з історії України, написаної з позицій автентичної української історії, а не

як регіонального відламу історії російської [18]. Сформований у процесі такої «націоналізації» історії канон втискається в дихотомію «гнобителя — пригнобленого» і жорстке протиставлення «соціально справедливої» за своєю суттю «козацької вольниці» та «шляхетської держави», впорядкованої на засадах домінування одного провідного стану на шкоду іншим станам.

Цілком можливо, за інших обставин ідеї «Історії Русів» і наративи Маркевича могли б зберегтися лише як антикварні пам'ятки раннього романтизму, якби вони не настільки органічно вписувалися своєю критикою соціальних підвалин Польсько-Литовської держави в концепції істориків-народників другої половини XIX ст., зусиллями яких власне й постала академічна українська історіографія. Останніх найбільше цікавило виявлення причин жалюгідного становища народних мас і критика соціальних порядків Речі Посполитої — з погляду інтересів селянства — якнайліпше пасувала для реалізації таких дослідницьких завдань. Запорукою популярності концепту стали талант і наполегливість декількох поколінь українських істориків, але передовсім М. Грушевського, який «фактично заснував українську національну історіографію», першим цілковито відмовившись від російського історіографічного наративу [19, с. 294—295], і при цьому вкрай критично ставився до Речі Посполитої — держави, у якій і вбачав джерело тих нещасть, що випали на долю України в переддень Козацької революції. Його праці й сформували ідею національної історії як виразно емансипаційний проєкт, що «безпосередньо протистояв російським і польським імперським та колоніальним наративам українського минулого» [4, с. 46]. Учений з піететом говорить про перебіг революції середини XVII ст., але при цьому невисоко оцінює її результати, фокусуючись передусім на соціальних аспектах. Причини ж цієї неуспішності він убачає в Речі Посполитій: козацькі лідери не змогли подолати свою «замариноваість в соціяльнім, політичнім і культурнім укладі Річипосполитої», їм бракувало «нових ідей» у розбудові власної держави, а спроби «утворити нову "вільну Річпосполиту" на взір і подобу її ж» трактував як «фальшиві» і «фатальні» [20, с. 1500—1501]. Відповідно й Гадяцьку угоду 1659 р. історик означував не інакше як «унію шляхетську» та розглядав її не як спрямовану в майбутнє спробу трансформації старої двоєдиної Польсько-Литовської республіки в триєдину через політичну суб'єктивізацію України [21, с. 81—108; 22, с. 21—45], а лише як звернутий у минуле спосіб «відреставрувати економічне і політичне посідання марних недобитків цієї [шляхетської] соціальної верстви» [23, с. 372]. Та й загалом, негативна оцінка Грушевським польського чинника була «однією з головних прикмет його загальної інтерпретації українського минулого» [24, с. 92].

І хоч В. Липинський неабияк підважив егалітарний підхід Грушевського до історії України, звернувши увагу на роль шляхти в повстанні Богдана Хмельницького та розбудові козацької держави [25; 26], проблема рецепції козацтвом державного досвіду Речі Посполитої у процесі розбудови власного «панства» так і не стала предметом серйозного обговорення в українській національній історіографії.

При формуванні радянського канону історії України за основу було взято обґрунтовані представниками народницької течії негативні оцінки річпосполит-

ського спадку, хіба що з максимальним притлумленням національних інтенцій, натомість з абсолютизуванням проявів соціально-економічної боротьби (причому не стільки козацтва, як селянства) як рушія історичного прогресу та «прагнення українського народу до возз'єднання з російським народом». Зрозуміло, що трактування Переяславської ради 1654 р. як кінця історії суб'єктності козацтва автоматично позбавляло актуальності й проблему рецепції козацькою політією річпосполитського досвіду. І таким чином, хоч положення Ф. Енгельса стосовно того, що «тенденція до створення національних держав [...] є одним з найважливіших підойм прогресу в середні віки», і допускало можливість обговорення істориками радянської доби проблеми зародження «національної державності» [27, с. 9—13], будь-які згадки про рецепцію річпосполитського досвіду були жорстко табуйовані. Як виняток, М. Василенко, досліджуючи правові аспекти «Пактів і Конституцій» 1710 р., вкрай обережно зауважив, що «форма присяги та договору мають схожість з pacta conventa». Щоправда, відразу ж був змушений уточнити: «[...] але немає підстав для ствердження, що він складався за аналогією до документів Речі Посполитої» [28, с. 153—171]. Водночас коротка нотатка К. Маркса (до слова, запозичена в М. Костомарова) про Запорозьку Січ як про «християнську козацьку республіку» [29] сформувала умови для легітимного обговорення радянськими істориками ролі Січі у «процесі складання української державності» за Б. Хмельницького [30, с. 232; 31, с. 27—38; 32, с. 29—38].

Певною мірою такий підхід залишився пріоритетним і при формуванні нового історіографічного дискурсу в незалежній Україні, коли фактично повторно відбувається вже пройдений М. Маркевичем і його послідовниками процес «націоналізації» історії. Складається парадоксальна ситуація: з одного боку, відбувається радикальне розмежування з імперською історіографічною традицією втискування українського історичного наративу в російський («великоросійський»), з притаманним йому штучним пошуком «спільності історичних доль» і «об'єктивно обумовленої» історичної траєкторії єднання народів. А з другого — при загальновизнаній цивілізаційній належності України до європейського соціокультурного простору консервується ізоляційний підхід у виявлені генетики ранньомодерної держави, активно заперечується її зв'язок з попередницею — Річчю Посполитою, та, відповідно, абсолютизується у процесі творення козацької держави роль традицій іманентного походження: «[...] нововиникла Українська держава [...] фактично була викроєною за лекалами Війська Запорозького першої половини XVII ст. — протодержавного політичного та соціального інституту, а також військової організації українського козацтва» [33, с. 12]. Стверджується, що не лише «виплекані козаками політичні інститути, норми поведінки, соціальні ідеали та політичні цінності стали каталізатором для українського націотворення», але, навіть, що козаки вже в першій половині XVII ст. «накреслили готовий план побудови Української держави, яким скористався Б. Хмельницький та його соратники» [33, с. 40].

Окреслені таким чином концептуальні засади — у більше чи менше радикалізованому вигляді — тривалий час і формують вітчизняний історіографічний мейнстрим. Водночас поступово розширюється дослідницьке поля завдяки ана-

лізу функціонування окремих кластерів державного й соціального життя козацтва в методиках порівняльного аналізу, у тому числі й у контексті рецепції відповідного досвіду сусідів. Зокрема, коли мова йде про часи становлення козацтва як окремої мілітарної соціопрофесійної спільноти, дедалі ширше до уваги беруться впливи степових політій номадів [34, с. 93—110; 35, с. 225—226; 36, с. 20—33; 37, с. 255—272; 38, с. 21—27; 39, с. 42]. У контексті ж виявлення генетики козацького державотворення щораз активніше дискутується проблема запозичення козацькою державою моделей, характерних для устрою Речі Посполитої. Саме під таким кутом зору досліджується проблематика мілітарного будівництва [40, с. 65—84; 41, с. 247—276; 42], впливу шляхетських світоглядних уявлень на формування цінностей козацького соціуму [12, с. 15—27; 43, с. 384—393], наслідування судочинством Гетьманату річпосполитських практик організації судового процесу [44; 45; 46, с. 113—132], рецепції козацькою політією засад організації політичного життя та певних елементів соціальної взаємодії Речі Посполитої [6, с. 551—575; 9, с. 177—234; 40, с. 65—84; 47, с. 94—123]. Чи не найповніше проблема впливу досвіду Речі Посполитої на розвиток політичної думки та політичну практику Гетьманату представлена в дискусіях про природу й типологічну належність «Пактів і Конституцій» 1710 р. [7, с. 5—14; 48, с. 36—37; 49, с. 235; 50, с. 308—322].

Військова організація Гетьманату та її річпосполитські аналоги

Досліджуючи динаміку державотворчих процесів в Україні, історики солідарні в тому, що на початковому етапі революції середини XVII ст. характерною її ознакою стала радикальна деконструкція владної конструкції Речі Посполитої та притаманної їй соціальної і господарської організації, що, власне, є визначальною рисою соціальних ексцесів, що претендують на статус революції [51, с. 13]. За таких умов уже не реєстрові козацькі старшини на чолі з Хмельницьким, які, за словами Грушевського, прагнули «залагодити як найскорше все що стало ся, дістати бажані — такі скромні справді — уступки, і вернути ся до привичного становища вірних слуг його королівської милости і річи-посполитої» [52, с. 9], визначали цілі повстання, а радикально налаштовані лідери нереєстрового козацтва, покозачених елементів із середовища селян і міщан, метою яких було знищення всього того, що нагадувало про наявну дотепер державу [53, с. 192—194]. Промовистою ілюстрацією таких настроїв є заява міщан Немирова з 1648 р. у відповідь на вимогу ротмістра Яна Барановського відчинити міську браму: «Тут немає нічого ляцького і вже визнаємо Хмельницького своїм володарем» [54, с. 17]. Через що коронна шляхта і верифікувала в діях Хмельницького прагнення створити «козацьке князівство» і, навіть, «заснувати руську монархію» [55, с. 123—130].

Однак це аж ніяк не заперечувало можливостей нової політії брати за зразок певні елементи державного устрою старої держави. Адже саме наповнення молодим вином старих міхів видавалося найпростішим способом розбудови нової держави. На початку 1650-х рр. козацький сотник Пилип Уманець змалював це

«перенаповнення» новим козацьким змістом старої річпосполитської моделі таким чином: «А тепер у нас за ласкою Божою тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ні писаря немає... А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю» [56, с. 232].

У ході розвитку козацької держави таких взорувань ставало дедалі більше. Найвиразніше це простежується в царині військового будівництва. Як слушно зауважив О. Сокирко, уже сама структура збройних сил Гетьманату безпосередньо апелювала до спадщини Речі Посполитої [40, с. 65; 57, с. 67]. Так, якщо в Короні Польській і Великому князівстві Литовському основою мілітарної потуги й організаційним ядром збройних сил, попри зростання ролі постійної професійної армії виступає шляхетське ополчення — посполите рушення, то в козацькій державі такі функції виконує сформоване за соціальною і територіальною ознакою станове козацьке ополчення. Так само як і для шляхти, служба в козацькому війську виступає індикатором належності до привілейованої верстви, а водночас і підставою для володіння маєтностями. В обмін на сплачений «податок кров'ю», козацтво отримало характерний для європейського нобілітету набір прав і привілеїв: звільнення від решти податків і повинностей, допуск до участі в генеральних, полкових і сотенних радах, на яких ухвалювалися важливі політичні, соціальні, фінансові й адміністративні рішення. Зважаючи на іррегулярний характер козацького війська, кожен вояк мусив самостійно дбати про забезпечення себе зброєю, кіньми, одягом, спорядженням і харчами, а відтак і право володіти на ленній основі землею і займатися певними прибутковими промислами виступало важливою передумовою забезпечення належної боєздатності козацького ополчення і, відповідно, також гарантувалося владою Гетьманату. Водночас наймане або затяжне військо Гетьманату та його артилерія значною мірою калькують досвід регулярного компутового війська та коронної та литовської артилерії. Вони так само виступають постійними формаціями, а структура їхнього матеріального забезпечення повторює давню практику Речі Посполитої щодо його утримання фундушами й товарами зі спеціально призначених для цього рангових маєтностей [40, с. 65; 58, с. 73—91; 59, с. 73—91].

Різниця полягала хіба що в темпах розвитку регулярного війська в Гетьманаті та Речі Посполитій. На етапі становлення козацької держави в Гетьманаті відбувається стрімке формування власного професійного «затяжного», «охотницького» війська, організаційно відділеного від структури городових, іррегулярних за своєю основою, козацьких полків. Виразну спробу інституалізації цієї мілітарної формації спостерігаємо в діях Івана Виговського, котрий намагався в Гадяцькій угоді закріпити право українських гетьманів утримувати повноцінний аналог кварцяного війська [60, с. 36], а практичним результатом його політики стала участь у війні з Москвою 1658—1659 рр. кінних і піхотних полків, сформованих на найманій основі з-поміж козаків, німців, волохів, сербів, поляків [61, с. 58—68]. Важливу роль відіграють ці формації й у військових структурах гетьманів Михайла Ханенка, Євстафія Гоголя і, особливо, Петра Дорошенка. А лівобережному гетьману Дем'яну Ігнатовичу вдається не лише об'єднати розрізнені контингенти найманців в окреме козацьке військо, а й конституювати його існування у Глухів-

ському договорі з царем 1669 р. [62, с. 62—67]. Однак втягування Гетьманату в орбіту московської політики й виразне бажання Москви використати процес реорганізації козацького війська в регулярну формацію з цілком очевидною політичною метою — звуження владних прерогатив і політичних можливостей гетьманського уряду на користь імперського центру, провокувало українську сторону на відмову від будь-яких змін у цій царині й програмувало серйозне відставання Гетьманату від тогочасних європейських аналогів [63, с. 101—116; 64, с. 322].

Складніше верифікувати рецепцію Гетьманатом досвіду розбудови артилерії. Адже якщо формація найманого регулярного війська постає вже в часи Козацької революції середини XVII ст. і за таких умов вести мову тяглість досвіду Запорозької Січі в цій царині відверто недоречно, то факт широкого використання запорожцями артилерії в дореволюційні часи є незаперечним. Утім, як зауважує О. Сокирко, артилерія Гетьманату за своєю значно ліпшою організаційною структурою, сталими джерелами забезпечення, регулярним обслуговуванням і функціонуванням суттєво відрізнялась як від розмитих практик Січі, так і від приватної артилерії міст Наддніпрянської та Лівобережної України в попередні часи. І якщо певні аналогії щодо структурної побудови гетьманської артилерії ще можна помітити в організації реєстрового козацького війська на королівській службі, зокрема відображені в «Ординації реєстрового Війська Запорозького» 1638 р., то способи її матеріального забезпечення вже напряму апелюють до досвіду Речі Посполитої [65, с. 35—51].

Політичні та соціокультурні практики

При аналізі базових показників у царині соціальних відносин найперше, що впадає у вічі, так це кардинальний характер спричинених революцією змін. Передовсім вони проявляються в утвердженні козацького стану як провідної привілейованої соціальної верстви Гетьманату. Соціальна активність посполитих виливається в масштабну Селянську війну, за результатами якої було ліквідовано фільварково-панщинне господарство, що базувалося на особистій залежності селян і їхньому позаекономічному примусі, натомість утвердились індивідуальні господарства особисто вільних селян [66, с. 26—33].

При цьому ставлення гетьманського уряду до представників шляхетського стану характеризується двоїстістю. Його найбільш радикальну форму відображає заява Хмельницького на переговорах з королівськими комісарами в Переяславі в лютому 1649 р.: «[...] не залишиться мені і нога жодного князя і шляхетки тут на Україні» [67, с. 321]. Але водночас гетьман толерує бажання шляхти «з нами хліба їсти», щоправда, за умови «послушенства» шляхти Війську Запорозькому. І саме така модель і стає визначальною: та частина православної шляхти (або навернутої до православ'я, як це було у випадку з полковником київським Станіславом-Михайлом Кричевським), яка залишається на підконтрольних гетьманському уряді землях і визнає зверхність гетьмана, зберігає свій привілейований статус: «И хто был шляхтич, или казак и мещанин, и хто в каком чину наперед сево и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему» [68, с. 464]. Ана-

логічна вимога містилась і в підготовленому українською стороною проєкту умов, на яких Військо Запорозьке визнавало зверхність царя, що ліг в основу Березневих статей 1654 р. [69, с. 243].

За такого підходу лояльна Війську Запорозькому шляхта з часом інтегрується в середовище козацтва (переважно у статусі старшини чи знатного військового товариства), додаючи в нове соціальне середовище чимало традиційних соціокультурних практик коронного нобілітету. Чи не найбільш промовистою з них є практика запозичення козацьким «панством» у свого попередника моделі патронально-клієнтарних зв'язків. Крім того, структура гетьманського двору і дворів впливових полковників, функціонування дворової служби й соціального складу двірні нагадують організацію магнатських дворів у Речі Посполитій. З кінця XVII ст. в Гетьманаті проявляється ще одна характерна для Речі Посполитої практика — формування вищою козацькою старшиною, головним чином полковниками, приватних армій — різноманітних відділів «курінчиків» і «стрільців», загонів бояр і «дворян» [40, с. 81—83; 70, с. 307—327; 71, с. 4—28].

Принципову подібність підставових засад суспільної організації Речі Посполитої та Гетьманату демонструє і тісно переплетена в реаліях ранньомодерної доби зі справами мілітарними царина політичного життя, зокрема у сприйнятті їхніми політичними народами — відповідно, шляхтою та козацтвом — власної держави як «спільної справи», де воля більшості й визначає напрям її розвитку, а «вхідним квитком» до середовища соціальної, а відтак, і політичної еліти є винятково лицарська служба зі зброєю в руках на благо цієї «спільної справи». Як переконливе підтвердження взорування української еліти на зразки Речі Посполитої при розбудові війська та соціальної структури держави наративного характеру можна сприймати відповідний посил у лексичному звороті з листа Івана Мазепи на Запорозьку Січ від 12 лютого 1688 р., де гетьман представив своє бачення природи козацької держави саме в категоріях річпосполитських уявлень про відповідальність політичного народу за оборону своєї країни: «[...] понеже есть и во всех государствах, где речи посполитые все вместе воинскими суть людми» [72, с. 95]. При цьому для козацтва від початків його самоорганізації поняття колективної волі посідало центральне місце в системі громадянських цінностей, вивершуючи піраміду ціннісних категорій, принципів і установок публічної поведінки, утілюючи в собі рівність, свободу громадянського голосу, чуття товариства як корпоративної рицарської належності та солідарності [73, с. 109].

Виразна відмінність між новою козацькою «Річчю Посполитою» та її класичною попередницею в цій царині суспільного життя полягала в тому, що на відміну від Польсько-Литовської держави, де існувала стрункa система прямої та опосередкованої демократії, у Гетьманаті реалізація колективної волі відбувалася переважно через функціонування загальних військових рад, тобто, у формі прямого волевиявлення всього козацтва. Але й тут, якщо аналізувати тенденції розвитку інституту рад, не складно помітити, що напрям його еволюції загалом був суголосний річпосполитським практикам. Враховуючи малу ефективність діяльності загальних рад в умовах ускладнення соціополітичної структури Війська За-

порозького та перебирання ним на себе державних функцій, Хмельницький уже з літа 1651 р. відмовляється від їхнього скликання і передає вирішення найважливіших справ на старшинську раду [44, с. 17—24], для означення якої іноземні посли іноді вживали навіть лексему «сейм» [74, с. 551].

Однак на практиці відмінність старшинської ради від станового сейму проявлялася вже в тому, що в Гетьманаті не існувало процедури й чітких критеріїв відбору послів на раду. Зазвичай представництво визначалось інституційно — залежно від посідання певного старшинського рангу. Але також доволі значну роль відігравав і суб'єктивний фактор: симпатії та інтереси гетьмана, який і визначав номенклатуру й персональний склад урядників, запрошених до участі. До засідань були допущені всі члени гетьманського уряду — так звані генеральні старшини: генеральний обозний, осавули й судді, у пізніших часах ще й генеральні хоружі й бунчужні. Обов'язковою була й присутність генерального писаря, адже саме він виконував у козацькій державі функції, що апелювали до прерогатив великого канцлера в Короні Польській чи Великому князівстві Литовському. Полковників, як правило, на старшинських радах супроводжувала полкова старшина, номенклатура якої практично дублювала склад генеральної старшини. Важливу роль у житті Гетьманату відігравали також городові отамани значних міст, а особливо гетьманських резиденцій і полкових центрів. Допускалися до участі в старшинських радах (щоправда, не завжди) і сотники. Крім того, зважаючи на порядок денний, запрошення могли отримати й інші козацькі старшини й служителі (наприклад, при обговоренні змін у системі оподаткування на раду могли запросити дозорців, шафарів, завідовців, які безпосередньо були залучені до цієї царини суспільного життя), а також представники вищого православного духовенства, вийти великих міст. У процесі становлення козацької демократії старшинська рада стає не лише важливою, а й обов'язковою законодавчо-розпорядчою інституцією Гетьманату [44, с. 29].

При цьому прямих запозичень у практиках сеймування, зокрема в узгодженні змісту посольських наказів депутатами, що представляли певну регіональну корпорацію, не спостерігалося. На відміну від практик сеймувань у Речі Посполитій, зазвичай гетьман, закликаючи товариство на раду, міг щонайбільше означити предмет майбутніх обговорень. Про започаткування певної традиції мову можна вести вже хіба з часу обрання в 1687 р. на гетьманство Івана Мазепи, який, беручи до уваги трагічну долю свого попередника Івана Самойловича, розвивав (чи принаймні успішно імітував) публічні практики представницької демократії в Гетьманаті. Яскравий приклад саме такої політики Мазепа демонструє сучасникам, задумавши представити (вочевидь уже давно вирішене для себе особисто) питання повторного запровадження оренд в Україні, але не як своє приватне рішення, а як загальну волю товариства. З цією метою наприкінці жовтня 1689 р. гетьман скликає козацьку старшину до Батурина на старшинський з'їзд, одним із центральних питань порядку денного якого і виноситься остаточне розв'язання проблеми орендних зборів. Наслідуючи практики королівської канцелярії, Мазепа розіслав у полки універсали з обґрунтуванням необхідності попереднього

обговорення важливого питання на місцях, ініціювавши проведення в полках опитування «посполитого народу» з цього приводу [75, с. 160—169; 76, с. 191].

Відомий польський історик Владислав Сєрчик запропонував найрадикальніший варіант бачення масштабів такого запозичення — попри використані в назві статті контроверзи («Рецепція польської конституційної моделі на Запоріжжі — взірець чи карикатура?»), висновки автора щодо масштабів запозичень козацтвом у Речі Посполитої у процесі розбудови власних інститутів доволі однозначні, з виразним акцентом на першій частині цієї дихотомічної пари, тобто наслідуванні, причому наслідуванні у вельми значних масштабах. Дослідник стверджував, що вже «за правління Богдана Хмельницького козаки з наддніпрянських земель намагалися точно копіювати інститути, що функціонували в Речі Посполитій», але при цьому «суворість звичаїв, що панували в Україні, часом призводила до карикатурних спотворень» [57, с. 59—67]. Зокрема саме таку карикатурність він верифікував у процедурі обрання на старшинство [57, с. 61]. З контексту ж викладу цієї тези стає зрозуміло, що подібні уявлення сформувались у дослідника під впливом інформації щодо військових рад на Запорожжі, поширеної послом цісаря Рудольфа II на Запорозьку Січ 1594 р. Еріхом Лясотою [77, с. 68—78], або ж опису Бартоша Папроцького процедури обрання Самійла Зборовського запорозьким гетьманом 1579 р. [78, с. 158].

При цьому, що цікаво, опис Папроцьким обрання гетьманом Зборовського та детальний опис (ймовірно, його ж) процедури обрання гетьмана ротмістрами «військ україннихъ» під час відбиття татарського нападу 1575 р. у віршованій хроніці «Historya zalosna...» (що якраз і містить підмічену Сєрчиком куртуазну ґречність і показну скромність кандидатів на старшинство над військом), на думку сучасних українських дослідників, є переконливим свідченням відсутності серйозної дистанції в тогочасних соціокультурних практиках козацтва та урядових військ Речі Посполитої [79, с. 50—52].

Але важливим тут є те, що згадані описи відображають практики з ранньої історії козацтва, до того ж козацтва запорозького. У Гетьманаті ж (попри наявні в історичних наративах міфи щодо стихійності й поганої організованості козацьких рад, на яких рішення ухвалювалися з огляду на гучність крику чи кількість підкинутих угору шапок симпатиків тієї чи іншої ухвали), як засвідчують джерела, елекційний процес насправді був належним чином впорядкований і формалізований. Зокрема зразкова модель виборів старшини передбачала, аби процедура відбувалась «за ведомом велможности вашой (гетьмана), нашого милостивого пана» та за участі представників усіх станів — «з целого полку зобравши старшину и значное товариство и мещан [...] и волостних людей», тобто, як людей козацького звання, так і уповноважених міського самоврядування і волосних очільників. Обов'язковою була присутність представника гетьманського уряду [1]. Як випливає з детального опису полковницьких виборів у Переяславі 25 черв-

[1] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 3, т. 1. Спр. 122. Арк. 1—4.

ня 1690 р., елекція відбувалася у два етапи: на першому відбувалося висунення кандидатур та їхнє попереднє обговорення в сотнях та міських громадах, а на другому, уже за присутності уповноваженого представника гетьманського уряду, проходило саме обрання. Причому, участь у ньому брали не всі жителі полку чи все козацьке населення, а обрані виборці від сотень і найбільших міст регіону. Сотні представляли сотники та виборні козаки, кількість яких могла коливатися від 8—10 до 70 осіб. Попри різне представництво, під час голосування кожна сотня мала право подати лише один голос. Волю некозацького населення представляли війт, діючі та відставні бурмистри й райці та кілька цехмістрів з полкового центру. Вони також мали лише один голос. По одному голосу мали також усі полкові старшини — обозний, суддя, писар, осавул і хорунжий, городовий отаман полкового центру і «значні військові товариші» (відставні козацькі старшини високого рангу, яких на момент проведення виборів у Переяславському полку було чотири особи). Після ознайомлення виборців із змістом «поважного універсалу реймен-тарского», що, власне, і містив дозвіл на проведення елекції, посеред елекційного майдану відбувалися наради виборчих груп. І саме за їхніми результатами уповноважені сотень і міських громад, а також полкові старшини й знатне військове товариство, «осеред двору сидячи», приступали до голосування. Підрахунок голосів («вот») здійснював полковий осавул, а затвердження результатів виборів відбувалося в гетьманській резиденції, де гетьман вручав новообраному старшині універсал на полковництво, полкову корогву, пернач, печатку й литаври. «Отданє клейноду» з рук гетьмана було важливим елементом легітимізації старшинської влади. Саме з цього моменту полковник і вступав у владу, а підвладне йому товариство було зобов'язане «всѣ естесмо, хто тилко згодился при нѣм быти, едною рукою» стояти [2]. Для підтримання належного порядку в полку вкрай важливим було те, аби старшину «на тую годность избрали» вільними голосами товариства на раді, дотримуючись передовсім наступних критеріїв: «всѣобще», «полюбовне», «згодними голосами». При цьому позбавлення уряду сприймалося не лише як втрата певного кредиту довіри до урядовця з боку козацького товариства чи вищої владної інстанції, наділеної відповідними можливостями, а й загалом як заперечення попередніх заслуг старшини перед Військом Запорозьким — «уничтоженѣє своіх старинних войскових услуг» [3].

Зрозуміло, що аналізуючи виборчі процедури в Гетьманаті такого рівня формалізації та дисциплінування, вкрай важко погодитись із висновком щодо їхньої карикатурності. А зважаючи на той факт, що, на відміну від адміністративних практик Речі Посполитої, у політичній культурі Гетьманату заміщення вакансій на всіх старшинських урядах мало відбуватися винятково на засадах вільної елекції [80, с. 25—39; 81, с. 219—246], є підстави констатувати навіть вищий рівень розвитку станової козацької демократії порівняно зі шляхетською. Інша справа, що тісні контакти панівної еліти козацької політії із самодержавним за своєю суттю

[2] ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3, т. 1. Спр. 122. Арк. 4.
[3] Там само. Спр. 153. Арк. 47.

Московським царством з часом призводило до значних деформацій у цій царині державного життя [82, с. 38—59].

Освячений традицією порядок вирішення важливих справ гетьманом не одноособово, а обов'язково «з совіту» зі старшиною, був закріплений у «Пактах і Конституціях» 1710 р.: «[...] завше, якъ в бою, такъ и покою, о общомъ ѡтчыстомъ добрѣ [...] обыкли отправоватися рады». Причому аргументація повернення в політичну практику такого порядку речей ґрунтувалась не лише на акцентуванні уваги на власному досвіді Війська Запорозького й, відповідно, авторитеті своїх давнин: «[...] таковый zбавенный порядокъ [...] при гетманах перед симъ, ведлугъ давных правъ и волностей непремѣнно содержалъся», але й апеляції до чужого досвіду, щоправда, не до річпосполитського, а інших європейських «панств самодержавных», у яких справно функціонує саме такий порядок [83, с. 97]. Враховуючи поточний політичний момент — протекцію шведського короля над Україною — йшлося саме про Швецію.

Річпосполитські аналоги «Пактів і Конституцій» Війська Запорозького 1710 р.: конституції, pacta conventa, Генрікові артикули?

Власне, уже саме ухвалення Військом Запорозьким при обранні на гетьманство Пилипа Орлика навесні 1710 р. «Пактів і Конституцій» є промовистим виявом генетичного зв'язку козацької політії з Річчю Посполитою. Хоч загалом документ цікавий для аналізування в багатьох аспектах — і як пам'ятка політичної думки, і як адресована зовнішньому світові політична декларація, що легітимізує право «козацької нації» на політичну суб'єктність, і як установчий документ, що унормовує відносини між різними соціальними станами й групами козацької України, гармонізує взаємини різних гілок влади між собою та соціумом.

В історіографії представлено надзвичайно широкий спектр думок щодо його історико-правової класифікації — від визнання за ним функцій договору [84, с. 754] до номінування «першим конституційним актом» і навіть «маніфестом державної волі українського народу» [85, с. 150; 86, с. 15]. За своїми типологічними особливостями «Пакти і Конституція» найближче до таких основоположних елементів політичної культури Речі Посполитої як пакти-конвента (pacta conventa) та Артикули Генріка Валуа (Генрікові артикули). Очевидний зв'язок з польською політичною культурою виразно проступає вже з текстологічного аналізу: у документі широко представлені лексичні полонізми, він містить характерні для польської мови словоформи, що врешті й дає підстави стверджувати про присутність польських впливів як на морфемному, так і лексичному рівнях [97, с. 70—71]. Очевидною виглядає аналогія як порівняти назви документів, де в обох наявна лексема «пакти». Однак за своїми сутнісними ознаками «Пакти і Конституції» більшою мірою відповідають функціоналу Артикулів Генріка Валуа, які являли собою не особисті домовленості новообраного монарха з політичним народом республіки й, відповідно, окреслювали коло персональних зобов'язань конкретного електа (а

власне, пакти-конвента, як пам'ятаємо, визначали саме алгоритм владних функцій і зобов'язань конкретного короля-електа), а визначали загальний порядок владних відносин у державі та місце в ньому королівської особи, і набули універсального звучання і стали частиною присяги всіх наступних правителів [98, с. 201—228]. Аналогічно й правочинність «Пактів і Конституцій» стосувалася не лише гетьманування Орлика, а й мала зберегтися при його наступниках.

Послуговуючись історичними аналогіями, у реаліях Гетьманату за своїм функціоналом певні подібності з пактами-конвентами мають радше традиційні гетьманські статті, які укладали козацькі реґіментарі (від Юрія Хмельницького до Івана Мазепи) з московським царем. При цьому Березневі статті Богдана Хмельницького 1654 р. виступали в ролі певного рамкового стандарту. Хоч, зрозуміло, як будь-яка інша асоціація, ця також хибує. Адже контрагентами гетьманських статей були не новообраний гетьман — з одного боку та політичний народ — з іншого, а царська влада та гетьман спільно з політичним народом. Аналогії ж викликають саме темпоральні рамки правочинності гетьманських статей, які впродовж другої половини XVII ст. обов'язково втрачали правову силу разом зі втратою реґіментарем булави. При цьому статті Б. Хмельницького зберігали свою принаймні символічну значущість усю історію існування козацької державності.

Подібно до пактів-конвентів і Генрікових артикулів, суб'єктами правового дійства «Пактів і Конституцій» виступають два а́ктори: з одного боку, гетьман як обраний політичним народом правитель, а з другого — політичний народ, що складається зі «станів». Роль «станів» відведено городовому козацтву та Війську Запорозькому Низовому, чиї акції в часи виступу гетьмана Івана Мазепи, зважаючи на активність кошового Костя Гордієнка, суттєво зросли. Згадано в документі й інші українські стани, наприклад, міщан, а також «черніцов», «попів», «посполитих».

Доволі цікаво виглядає зіставлення змісту «Пактів і Конституцій» 1710 р. та Генрікових артикулів 1573 р. Якщо першим пунктом Артикулів король обіцяв у жоден спосіб не перетворювати трон на спадковий, не визначати свого наступника, не намагатися вплинути на його обрання, а єдино можливою формою виборів могла бути вільна елекція, то в українському варіанті також ішлося про недопущення невластивого гетьманському самоврядуванню «самовластія», про виняткову вагу процедури вільного обрання очільника Гетьманату, ба більше — вільну елекцію всієї козацької старшини. Або ж — якщо в Речі Посполитій сейм закріплював за собою право контролю за внутрішньою і зовнішньою політикою республіки, то в Гетьманаті такі ж повноваження покладалися на Генеральну раду. Якщо раніше зібрання сеймів залежало винятково від волі монарха, то відтепер король гарантував скликання вального сейму не рідше, ніж раз на два роки, а його сесії мали тривати 6 тижнів. У Гетьманаті також побутувала практика скликання Генеральної ради переважно з волі гетьманів, але впродовж уже декількох десятиліть у них таких жадань не виникало. Відповідно Конституція 1710 р., за прикладом Артикулів 1573 р., зобов'язувала правителя періодично скликати ради, не визначаючи їх тривалості, однак вони мали відбуватися аж тричі на рік. Якщо при королі обов'язковою ставала рада з 16 сенаторів, то при гетьманові — колегія ге-

неральних радників. Королю заборонялось ухвалювати важливі рішення без згоди сенаторів-резидентів, а гетьману — без погодження з генеральними радниками. Так само як Генрікові артикули гарантували дотримання в непорушності шляхетських привілеїв, «Пакти й Конституції» стояли на сторожі козацьких прав і вольностей. І як король залежав від прав політичного народу Республіки, так само гетьман був виразником волі Війська Запорозького. Щоправда, на відміну від артикулів, пакти не містили згадки про право рокошу — якщо правитель порушував права політичного народу. Власне, рецепцію права рокошу в Конституції 1710 р. верифікувати можна, але включена до неї норма була все ж значно м'якшою в порівнянні з першоджерелом і передбачала лише можливість за неправомірні дії критикувати гетьмана (приватно чи публічно) та щонайбільше накладати «виговор»: «[...] публичнє на Радѣ єго вєлможности выговорити и о нарушєнє правъ и волностєй ѡтчистыхъ ѵпоминатися, бєз ѵближєня и наймєншого поврєждєнїя высокого рєимєнтарского гонору» [83, с. 101].

Відсутнє і положення про релігійну толерантність, яка гарантувалася в артикулах включенням до них уже другим пунктом акту Варшавської конфедерації. Власне, за формальною ознакою, цей пункт присутній і в Конституції 1710 р. Інша справа, що за своїм духом він заперечує рівноправ'я конфесій. Утім, це абсолютно логічно кореспондувалося з відповідними нормами, закріпленими у правових актах гетьманської влади ще з часів Зборівської угоди 1649 р.

Текст «Пактів і Конституцій» містить також цілий ряд другорядних норм. Скажімо, про скасування певних торгівельних зборів, знесення підводної повинності тощо. Очевидно, що вони не мали значення установчих, отже їх присутність сигналізує певну алогічність документа, що мав би претендувати на статус справді конституційного акту. Утім, хіба не те саме можна сказати й про положення Генріхових артикулів щодо заборони королю самостійно, без згоди коронних сенаторів, обирати собі дружину, не шукати причин для відмови від подружніх обов'язків чи для розлучення?

Річпосполитська спадщина в міському самоврядуванні та судочинстві

Такою ж безпосередньою апеляцією до досвіду організації міського життя в Речі Посполитій є консервування козацькою владою моделі самоврядності міст. Зокрема, у поданих на розгляд московського царя пропозиціях щодо умов переходу України під протекцію царя гетьманський уряд клопотав про застереження соціального статусу населення міст згідно з отриманими ними від великих литовських князів і королів польських привілеїв. Діючи в річищі такого підходу, козацька влада не чинила спротиву, коли міські громади Києва, Переяслава, Ніжина, Чернігова та інших міст добивались у царя підтвердження наданих їм великокнязівською і королівською владами магдебурзьких прав. Звичайно ж, масове покозачення міщан у роки революції суттєво вплинуло на соціальну структуру міського населення і вже цей факт неабияк позначався на повноті застосування магдебурзьких

прав: якщо міщани підлягали владі війта й бурмистра та користувалися міським самоврядним правом, то козаків адмініструвала козацька старшина — городовий отаман, сотник чи полковник, залежно від рангу міського поселення. За підрахунками дослідників, на середину 1650-х рр. частка козаків у деяких містах досягала половини у загальній кількості міського населення, а в деяких навіть 60—80 % [30, с. 198—199]. Звичайно ж, у міру затухання соціальної деструкції та стабілізації соціальних процесів подібного роду диспропорції вже не були притаманними структурі міського населення, оскільки значна частина козаків, не витримуючи фінансово чи ментально козацьку службу, поверталася до свого попереднього соціального стану. Утім, така соціальна мобільність все ж не досягла масштабів масового покозачення 1648—1649 рр. і питома вага козаків у містах залишилася доволі значною, особливо в порубіжних зі Степом і Запорозькою Січчю південних містах Гетьманату. Скажімо, якщо в полковому центрі Полтавського полку за переписом 1654 р. мешкали 471 козак і майже вдвічі більше міщан — 862 [30, с. 199], то перепис 1719 р. зафіксував у Полтаві вже 259 козацьких дворів і лише 206 міщанських. Ще більшою була частка козацького населення в порубіжних південно-східних містечках Полтавського полку: у Маячці, відповідно, 79 дворів проти 65, а в Нехворощі — 109 проти 61[4]. Зважаючи на перебирання козацькою старшиною на себе функцій провідної соціальної верстви, за наявності в одному й тому ж міському поселенні двох паралельних владних структур — козацької та самоврядної магдебурзької для міщан — провідні ролі в міському управлінні навіть самоврядних міст, що володіли правами магдебургії, відігравала козацька старшина, порушуючи тим самим ці самі права. Тож у цьому випадку можна вести мову про формальне збереження в Гетьманаті практик Речі Посполитої, однак із суттєвою адаптацією їхніх норм під нові умови.

Як певний вияв генетичного зв'язку з Річчю Посполитою можна сприймати й збереження в Гетьманаті судочинства, заснованого на правових кодексах попередніх часів — Литовських статутах, Магдебурзькому та Саксонському праві. При цьому в перші роки революції судову систему Речі Посполитої було зруйновано, судочинство максимально спрощено, зокрема ліквідовано звичну формалізацію судового процесу, а панівні позиції у процесуальному провадженні зайняло звичаєве право. Але вже з останніх десятиліть XVII ст. до українських судів (принаймні полкового рівня) активно повертаються відомі в Україні з річпосполитських часів Литовські Статути, Магдебурзьке право, Саксонське Зерцало. Ще більше розширила вжиток річпосполитських правових норм в українському судочинстві направа судочинства наказним гетьманом Павлом Полуботком 1722—1723 рр. та, особливо, започатковані гетьманами Іваном Скоропадським і Данилом Апостолом процеси кодифікація українського права 1720-х — початку 1730-х рр. Водночас упроваджені зміни лише незначною мірою відкоригували структуру судових інстанцій, породивши очевидні процесуальні незручності й правові колізії,

[4] Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України. Ф. І. Спр. 54480. Арк. 1—188.

коли широко введені у вжиток норми Литовського Статуту, кодекси німецького права, а згодом й укладені на їх основі «Права, за якими судиться малоросійський народ» апелювали до юрисдикції гродських, земських і підкоморських судів, яких після 1648 р. на теренах козацької України фізично не існувало. Усунути цю процесуально-правову колізію була покликана ініційована гетьманом Кирилом Розумовським судова реформа 1760-х рр., яка мала на меті реанімувати характерну для Речі Посполитої систему земських, гродських і підкоморських судів, та супроводжувалась аналогічними модернізаційними процесами в царині політичного облаштування Гетьманату, зокрема через розширення можливостей представницької станової демократії — саме в контексті практик Речі Посполитої [43, с. 384—393; 44; 45; 46, с. 122; 89, с. 186—208; 90, с. 175—193; 91, с. 172—184].

Запровадження на теренах Київського, Брацлавського і Волинського воєводств земських, гродських і підкоморських судів у часи земських реформ Зигмунда Августа 1560-х рр. сформувало спільний правовий простір майбутньої Речі Посполитої. Апеляція ж гетьманського уряду Розумовського до цього спільного досвіду з царини права й станового парламентаризму 200 років по тому засвідчила генетичну пов'язаність політичної та правової культури Гетьманату з річпосполитськими аналогами. З іншого боку, в умовах посилення уніфікаційних та інкорпораційних практик Російської імперії активна апеляція української сторони до річпосполитського досвіду та спроба його безпосереднього впровадження в державний устрій Гетьманату мала на меті максимально консервувати окремішність реформованої в такий спосіб української автономії від імперського державного організму.

* * *

Підбиваючи підсумки, можна констатувати вагомі соціокультурні впливи колись спільного простору Речі Посполитої на різні царини життя Гетьманату. У тому числі й на ті, які не стали предметом розгляду цієї статті — на діловодство та канцелярську культуру, побут і кухню, дозвілля соціальної еліти, козацьку ідеологію хозаризму як рефлексію на сарматський міф шляхетського народу тощо. Варто наголосити, що процеси запозичення ранньомодерною українською державою соціокультурного, політичного і правового досвіду попередниці не були лінійними й поступальними, враховували місцеву специфіку політичної та соціальної взаємодії, адаптувалися під світоглядні уявлення козацької еліти та егалітарні устремління соціальних низів.

Процесу адаптації досвіду Речі Посполитої до потреб ранньомодерної української державності була притаманна виразна часова диференціація. На етапах її становлення революційний нігілізм максимально нівелював прояви річпосполитських впливів, натомість випукло демонстрував поширення традицій військової демократії Запорозької Січі на соціокультурні й державні практики Гетьманату. У процесі ускладнення функцій державного життя Гетьманату взорувань на досвід Речі Посполитої в царині військового будівництва, судівництва, політичної та побутової культури ставало дедалі більше.

Принципово важливим у контексті масштабів засвоєння річпосполитського досвіду козацькою політією було те, що цей процес протікав в умовах, які істотно відрізнялися від тих, що існували в часи розвою екзекуційного руху в Короні Польській першої половини XVI ст. Насамперед поширення Контрреформації в Речі Посполитій та загострення міжконфесійних розбіжностей на цьому ґрунті не залишило простору для адаптації козацькою політією засад релігійної толерантності, характерних для перших десятиліть по Люблінському сеймі 1569 р. До того ж радикальна революційна активність соціальних низів у подіях середини XVII ст. сформувала стійкий запит на чутливе ставлення до проблеми соціальної справедливості в посталій за результатами цієї активності ранньомодерній Українській державі. За таких умов козацька еліта, яка на побутовому рівні активно взорувалася на шляхетський народ Речі Посполитої, у царині соціального й політичного життя так і не спромоглася за прикладом шляхти витворити із себе елітарну спільноту, з притаманними їй рівністю всередині верстви та становою замкнутістю назовні. А це, своєю чергою, стримувало розвиток станової представницької демократії та судочинства, опертого на засади кодифікованого права. З іншого боку, абсолютизація соціальної справедливості та домінації колективної волі Війська Запорозького й козацького народовладдя сприяла консервації січових засад виборності на всіх щаблях козацького адміністрування, розвитку інституту козацьких рад — центрального (генеральної і старшинської) та локального (полкової і сотенної) рівнів.

Запропоновані на початку 1760-х рр. гетьманським урядом Розумовського реформи станового судочинства та самоврядування своїм духом і буквою напряму кореспондувались із практиками Речі Посполитої, тим самим засвідчуючи міцність генетичних пов'язань Гетьманату зі своєю попередницею в царині політичної та правової культури, та водночас виступаючи засобом стримування уніфікаційних й інкорпораційних потуг імперського центру щодо української автономії у площині реальної політики.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Starchenko, N. Skladni shliakhy rannomodernoho ukrainskoho natsiietvorennia, abo Kilka zauvah do zvychnoi skhemy istorii Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2025. 3: 191-218 [in Ukrainian].
[Старченко Н. Складні шляхи ранньомодерного українського націєтворення, або Кілька зауваг до звичної схеми історії України. *Український історичний журнал*. 2025. № 3. С. 191—218].
2. Brekhunenko V. "Vyniatkova uspishnist" chy zavyaz maibutnikh potriasin? Ukotre pro balans zdobutkiv i vtrat ukrainskoi elity na Liublinskomu seimi 1569 r. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2025. 3: 179-181 [in Ukrainian].
[Брехуненко В. «Виняткова успішність» чи зав'язь майбутніх потрясінь? Укотре про баланс здобутків і втрат української еліти на Люблінському сеймі 1569 р. *Український історичний журнал*. 2025. № 3. С. 179—181].
3. Zaiats, A. & Kulakovskyi, P. Ukrainske natsiietvorennia do seredyny XVII stolittia: "novyi" pohliad na rol rannomodernykh elit. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2026. 2: 184-200 [in Ukrainian].

[Заяць А., Кулаковський П. Українське націєтворення до середини XVII століття: «новий» погляд на роль ранньомодерних еліт. *Український історичний журнал*. 2026. № 2. С. 184—200].

4. Zazuliak, Yu. U poshukakh tiahlosti ukrainskoho rannomodernoho mynuloho. Pro suchasni ukrainski akademichni ta publichni istorii Rechi Pospolytoi. *Ukrainian Historical Review / Ukrainskyi istorychnyi ohliad*. 2025. 4: 15-54 [in Ukrainian].
[Зазуляк Ю. У пошуках тяглості українського ранньомодерного минулого. Про сучасні українські академічні та публічні історії Речі Посполитої. *Ukrainian Historical Review / Український історичний огляд*. 2025. Вип. 4. С. 15—54].
5. Starchenko, N. Yakoi istorii my potrebuiemo? Shche raz pro novyi hrandnaratyv, Rich Pospolytu ta naukovu etyku. Ch. 1. *Ukraina moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys.* 23.07.2026. URL: https://uamoderna.com/history/yakoi-istorii-my-potrebuiemo-shche-raz-pro-novyi-grandnaratyv-rich-pospolytu-ta-naukovu-etyku/; Ch. 2. *Ukraina moderna. Mizhnarodnyi intelektualnyi chasopys.* 07.08.2026. URL: https://uamoderna.com/history/yakoi-istorii-my-potrebuiemo-shche-raz-pro-novyi-grandnaratyv-rich-pospolytu-ta-naukovu-etyku-chastyna-2/ [in Ukrainian].
[Старченко Н. Якої історії ми потребуємо? Ще раз про новий гранднаратив, Річ Посполиту та наукову етику. Ч. 1. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис.* 23.07.2026. URL: https://uamoderna.com/history/yakoi-istorii-my-potrebuiemo-shche-raz-pro-novyi-grandnaratyv-rich-pospolytu-ta-naukovu-etyku/; Ч. 2. *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис.* 07.08.2026. URL: https://uamoderna.com/history/yakoi-istorii-my-potrebuiemo-shche-raz-pro-novyi-grandnaratyv-rich-pospolytu-ta-naukovu-etyku-chastyna-2/ (дата звернення: 10.08.2026)].
6. Horobets, V. Spadshchyna Polsko-Lytovskoi derzhavy v sotsiokulturnykh protsesakh Kozatskoho Hetmanatu druhoi polovyny XVII—XVIII st. *Człowiek twórca historii*. T. 2. Białystok, 2024. 551-575 [in Ukrainian].
[Горобець В. Спадщина Польсько-Литовської держави в соціокультурних процесах Козацького Гетьманату другої половини XVII—XVIII ст. *Człowiek twórca historii*. Т. 2. Białystok, 2024. С. 551—575].
7. Horobets, V. Ivan Mazepa yak hetman: Quo Vadis, Ucraina — Terra Cosacorum? Tendentsii derzhavnoho budivnytstva v Hetmanati 1687—1709 rr. *Ivan Mazepa ta prostorovo-chasovyi koloryt yoho doby. Zbirnyk naukovykh prats za materialamy odnoimennoho kruhloho stolu, prysviachenoho 385-y richnytsi z dnia narodzhennia hetmana.* Kyiv, 2024. 5-14 [in Ukrainian].
[Горобець В. Іван Мазепа як гетьман: Quo Vadis, Ucraina — Terra Cosacorum? Тенденції державного будівництва в Гетьманаті 1687—1709 рр. *Іван Мазепа та просторово-часовий колорит його доби. Збірник наукових праць за матеріалами однойменного круглого столу, присвяченого 385-й річниці з дня народження гетьмана*. Київ, 2024. С. 5—14].
8. Horobets, V. Modeli sotsialnoho y politychnoho oblashtuvannia kozatskoi derzhavy za Konstytutsiieiu 1710 r.: yak viziia maibutnoho koreliuvalas iz mynulym i tohochassiam Hetmanatu? *Pylyp Orlyk i sprava mazepyntsiv: intelektualni, politychni ta viiskovi konteksty: Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii do 350-littia narodzhennia Pylypa Orlyka.* Kyiv, 2024. 8-28 [in Ukrainian].
[Горобець В. Моделі соціального й політичного облаштування козацької держави за Конституцією 1710 р.: як візія майбутнього корелювалась із минулим і тогочассям Гетьманату? *Пилип Орлик і справа мазепинців: інтелектуальні, політичні та військові контексти: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції до 350-ліття народження Пилипа Орлика.* Київ: Інститут історії України, 2024. С. 8—28].

9. Horobets, V. Hetmanat (państwo kozackie) jako system polityczny. Wpływ kultury politycznej Rzeczypospolitej. *Monarchia i republika w filozofii i praktyce społecznej Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Perspektywy białoruskie, ukraińskie i litewskie.* Warszawa, 2025. 177-234 [in Polish].
10. Horobets, V. "There Will Come a Time When the Commonwealth Will Be Freed from Those Youths": The Polish-Lithuanian Commonwealth Reflected through the Historiographical Images of the Cossack State. *AREI: Journal for Central and Eastern European History and Politics*, 2 (2025): 16-37.
11. Velychko, S. Litopys. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Величко С. Літопис / Упоряд.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлєва. Київ, 2020. 1016 с.].
12. Brechunenko, W. Od "ojczyzny miłej" do protektora Hetmańszczyzny: obraz Rzeczypospolitej w świadomości Kozaczyzny. *Unie międzypaństwowe. Parlamentaryzm. Samorządność.* Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2020. 15-27 [in Polish].
13. Brekhunenko, V., Zaiats, A., Mytsyk, Yu., Potapenko, S. & Shcherbak, V. (Comps.). Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI — pershoi polovyny XVII st.: universaly, lystuvannia, uhody, prysiahy. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Документи українського козацтва XVI — першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / опр. В. Брехуненко, А. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак. Київ, 2016. 608 с.].
14. Sysyn, F.E. Fatherland in Early Eighteenth Century Ukrainian Political Culture. *Mazepa and His Time: History, Culture, Society.* Alessandria, 2004. 40-41.
15. Hrabianka, H. Litopys hadiachskoho polkovnyka Hryhoriia Hrabianky. Kyiv, 1853 [in Ukrainian].
[Грабянка Г. Літопис гадячского полковника Григорія Грабянки. Кіев, 1853. 220 с.].
16. Twardowski, S. Wojna domowa z Kozaki i Tatary, z Moskwą, potym Szwedami i z Węgry przez lat dwanaście za panowania [...] Jana Kaziemierza [...] Na cztery podzielona księgi [...] Opus posthumum. Kalisz, 1681. 284 s. [in Polish].
17. Plokhii, S. Hadiach 1658: tvorennia mitu. *Hadiatska uniia 1658 roku.* Kyiv, 2008. 281-305 [in Ukrainian].
[Плохій С. Гадяч 1658: творення міту. *Гадяцька унія 1658 року.* Київ, 2008. С. 281—305].
18. Markevich, N. Istoriya Malorossii, v 5-ti tomakh. Moscow, 1842—1843. [in Russian]
[Маркевич Н. История Малороссии, в 5-ти томах. Москва, 1842—1843].
19. Kohut, Z. Korinnia identychnosty. Studii z rannomodernoi ta modernoi istorii Ukrainy. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. Київ, 2004. 351 с.].
20. Hrushevskyi, M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. 9, ch. 2. Kyiv, 1997 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 9, ч. 2. Київ, 1997. С. 871—1630].
21. Horobets, V. Hadiatska uhoda 1658 roku u strukturi mizhnarodnykh vzaiemyn Tsentralno-Skhidnoi Yevropy. *Hadiatska uniia 1658 roku.* Kyiv, 2008. 81-108 [in Ukrainian].
[Горобець В. Гадяцька угода 1658 року у структурі міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи. *Гадяцька унія 1658 року.* Київ, 2008. С. 81—108].
22. Horobets, V. Hadiatskyi dohovir 1658 roku — chomu uhoda tak i ne stala uniieiu? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2018. 5: 21-45 [in Ukrainian].
[Горобець В. Гадяцький договір 1658 року — чому угода так і не стала унією? *Український історичний журнал.* 2018. № 5. С. 21—45].
23. Hrushevskyi, M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. 10. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 10. Київ: Наукова думка, 1998. 393 с.].

24. Plokhii, S. Velykyi peredil: Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Плохій С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Пер. з англ. М. Климчука. Київ, 2011. 600 с.].
25. Lypynskyi, V. Uchast shliakhty u Velykomu ukrainskomu povstanni pid provodom hetmana Bohdana Khmelnytskoho. *Tvory*. T. 2. Filadelfiia, 1980 [in Ukrainian].
[Липинський В. Участь шляхти у Великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. *Твори*. Т. 2. Філадельфія, 1980. 735 с.].
26. Lypynskyi, V. Ukraina na perelomi 1657—1659 (Zamitky do istorii ukrainskoho derzhavnoho budivnytstva v XVII-im stolitti). *Tvory*. T. 3. Philadelphia, 1991 [in Ukrainian].
[Липинський В. Україна на переломі 1657—1659 (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті). *Твори*. Т. 3. Філадельфія, 1991. 344 с.].
27. Pavlenko, V. & Pyvovar, S. Ideia ukrainskoi natsionalnoi derzhavnosti v radianskii istoriohrafii. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2001. 9: 9-13 [in Ukrainian].
[Павленко В., Пивовар С. Ідея української національної державності в радянській історіографії. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 9—13].
28. Vasilenko, N.P. Konstitutsiya Filipa Orlika. *Uchenye zapiski Instituta istorii Rossiyskoy assotsiatsii nauchno-issledovatelskikh institutov obshchestvennykh nauk*. 1929. 4: 153-171 [in Russian].
[Василенко Н.П. Конституция Филипа Орлика. *Ученые записки Института истории Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук*. 1929. Т. 4. С. 153—171].
29. Marks, K. Khronologicheskie vypiski. *Arkhiv Marksa i Engelsa*. T. 8. Moscow, 1946 [in Russian].
[Маркс К. Хронологические выписки. *Архив Маркса и Энгельса*. Т. 8. Москва, 1946. 428 с.].
30. Krypyakevych, I.P. Bohdan Khmelnytskyi. Lviv, 1990 [in Ukrainian].
[Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. 408 с. [in Ukrainian].
31. Boiko, I.D. Do pytannia pro derzhavnist ukrainskoho narodu v period feodalizmu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1968. 8: 27-38 [in Ukrainian].
[Бойко І.Д. До питання про державність українського народу в період феодалізму. *Український історичний журнал*. 1968. № 8. С. 27—38].
32. Apanovych, O.M. Natsionalno-vyzvolni viiny v epokhu feodalizmu / Ukraina XVI—XVII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1965. 12: 29-38 [in Ukrainian].
[Апанович О.М. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму / Україна XVI—XVII ст. *Український історичний журнал*. 1965. № 12. С. 29—38].
33. Sas, P. Instytutsiini vytoky Ukrainskoi kozatskoi derzhavy: Viisko Zaporozke pershoi polovyny XVII st. *Ukrainska derzhava druhoi polovyny XVII—XVIII st.: polityka, suspilstvo, kultura*. Kyiv, 2014. 12-40 [in Ukrainian].
[Сас П. Інституційні витоки Української козацької держави: Військо Запорозьке першої половини XVII ст. *Українська держава другої половини XVII—XVIII ст.: політика, суспільство, культура* / ред. В. Смолій. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 12—40].
34. Halenko, O. Luk ta rushnytsia v lytsarskii symvolitsi ukrainskoho kozatstva: paradoksy kozatskoi ideolohii i problema skhidnoho vplyvu. *Mediaevalia Ucrainica: mentalnist ta istoriia idei*. 1998. 5: 93-110 [in Ukrainian].
[Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу. *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. 1998. Т. 5. С. 93—110].

35. Halenko, O. Konstytutsiini idei Pylypa Orlyka. *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty / Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii "Ad fontes" do 300-richchia Benderskoi konstytutsii 1710 r. Kyiv, NaUKMA, 14—16 zhovtnia 2010 r.* Kyiv, 2011. 224-233 [in Ukrainian].
[Галенко О. Конституційні ідеї Пилипа Орлика. *Пилип Орлик: життя, політика, тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14—16 жовтня 2010 р.* Київ, 2011. С. 224—233].
36. Hrybovskyi, V. Do pytannia pro henetychnyi zvyazok zaporozkoho zymivnyka z ekonomikoiu prychornomorskykh nomadiv XVI—XVIII st. *Prydniprovya: istoryko-kraieznavchi doslidzhennia*. 2012. 10: 20-33 [in Ukrainian].
[Грибовський В. До питання про генетичний зв'язок запорозького зимівника з економікою причорноморських номадів XVI—XVIII ст. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження.* 2012. Вип. 10. С. 20—33].
37. Hrybovskyi, V. Koshi krymskykh chabaniv u XVI—XIX st.: rysy podibnosti do zaporozkoho kozatstva. *Hetmanska Ukraina mizh Polshcheiu, Rosiieiu ta Turechchynoiu*. Nizhyn, 2019. 255-272 [in Ukrainian].
[Грибовський В. Коші кримських чабанів у XVI—XIX ст.: риси подібності до запорозького козацтва. *Гетьманська Україна між Польщею, Росією та Туреччиною.* Ніжин, 2019. С. 255—272].
38. Milchev, V. Kharakterni rysy Zaporozkoho etosu XVIII stolittia. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. 2009. 27: 21-27 [in Ukrainian].
[Мільчев В. Характерні риси Запорозького етосу XVIII століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2009. 27. С. 21—27].
39. Sokyrko, O. Repliky osmanskoi militarnoi kultury u viiskovomu pobuti Hetmanshchyny kintsia XVII st. *Skhidnyi svit.* 2023. 4: 39-58 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Репліки османської мілітарної культури у військовому побуті Гетьманщини кінця XVII ст. *Східний світ.* 2023. № 4. С. 39—58].
40. Sokyrko, O. Rzeczpospolita szlachecka i rzeczpospolita kozacka: wojskowo-polityczne paralele od połowy XVII do końca XVIII stulecia. *Polsko-Ukraińska Współpraca Wojskowa na Przestrzeni Dziejów.* Oświęcim, 2018. 65-84 [in Polish].
41. Sokyrko, O. Military Reforms during the Hetmancy of Kyrylo Rozumovs'kyi, 1750—64. *Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History.* Toronto: McGill-Queen's University Press and the Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2023. 247-276.
42. Sokyrko, O. Kozatskyi Mars: Derzhava ta viisko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii. 1648—1764. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Сокирко, О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції. 1648—1764. Київ, 2023. 912 с.].
43. Voloshyn, Yu. Shliakhetski idealy v kozatskomu sotsiumi Livoberezhnoi Ukrainy 60-kh — 70-kh rr. XVIII st. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku.* Warszawa; Łódź, 2012. 384-393 [in Ukrainian].
[Волошин Ю. Шляхетські ідеали в козацькому соціумі Лівобережної України 60-х — 70-х рр. XVIII ст. *Mity i stereotypy w dziejach Polski i Ukrainy w XIX i XX wieku.* Warszawa; Łódź, 2012. С. 384—393].
44. Horobets, V. Vlada ta sotsium Hetmanatu. Doslidzhennia z politychnoi i sotsialnoi istorii rannomodernoi Ukrainy. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].

[Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 270 с.].

45. Voloshyn, Yu. Kozatska femida: Grodske sudochynstvo v Hetmanshchyni. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Волошин Ю. Козацька феміда: Ґродське судочинство в Гетьманщині. Київ, 2019. 206 с.].
46. Sokyrko, O. Ustroievi reformy hetmana Kyryla Rozumovskoho ta pochatok kintsia Kozatskoho Hetmanatu. *Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej.* T. 1: Na styku epok. Ziemie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku. Kraków; Kijów, 2020. 113-132 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Устроєві реформи гетьмана Кирила Розумовського та початок кінця Козацького Гетьманату. *Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej.* T. 1: Na styku epok. Ziemie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku. Kraków; Kijów, 2020. С. 113—132].
47. Sokyrko, O. Rich Pospolyta Shliakhetska i Rich Pospolyta Kozatska: viiskovo-politychni paraleli seredyny XVII—XVIII st. *Polsko-ukrainska viiskova spivpratsia protiahom istorii.* Kyiv, 2018. 94-123 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Річ Посполита Шляхетська і Річ Посполита Козацька: військово-політичні паралелі середини XVII—XVIII ст. *Польсько-українська військова співпраця протягом історії*. Київ, 2018. С. 94—123].
48. Yakovenko, N. "Hospodari vitchyzny": uiavlennia kozatskoi ta tserkovnoi elity Hetmanatu pro pryrodu, reprezentatsiiu i obovyazky vlady (druha polovyna XVII — pochatok XVIII st.). *Mazepa e il tempo. Storia, cultura, societa / Mazepa and his Time. History, culture, society.* Alessandria, 2004. 30-47 [in Ukrainian].
[Яковенко Н. «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (друга половина XVII — початок XVIII ст.). *Mazepa e il tempo. Storia, cultura, societa / Mazepa and his Time. History, culture, society.* Alessandria, 2004. С. 30—47].
49. Horobets, V. Ustroieva model Hetmanatu za konstytutsiieiu 1710 roku: chy isnuvaly vnutrishni pidstavy dlia realizatsii proektu? *Pylyp Orlyk: zhyttia, polityka, teksty / Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii "Ad fontes" do 300-richchia Benderskoi konstytutsii 1710 r. Kyiv, NaUKMA, 14—16 zhovtnia 2010 r.* Kyiv, 2011. 234-248 [in Ukrainian].
[Горобець В. Устроєва модель Гетьманату за конституцією 1710 року: чи існували внутрішні підстави для реалізації проекту? *Пилип Орлик: життя, політика, тексти / Матеріали Міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14—16 жовтня 2010 р.* Київ, 2011. С. 234—248].
50. Kononenko, V. Vplyv tradytsii "pacta conventa" na ukladannia y napysannia "Dohovoriv ta postanov" 1710 r. u suchasnii ukrainskii istoriohrafii (1991—2013). *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi.* Kyiv, 2016. 16: 308-322 [in Ukrainian].
[Кононенко В. Вплив традиції «pacta conventa» на укладання й написання «Договорів та постанов» 1710 р. у сучасній українській історіографії (1991—2013). *Україна в Центрально-Східній Європі.* Київ, 2016. Вип. 16. С. 308—322].
51. Smolii, V. Revoliutsii u tsyvilizatsii rannoho modernu: paraleli ukrainskoho ta svitovoho dosvidu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2021. 1: 4-26 [in Ukrainian].
[Смолій В. Революції у цивілізації раннього модерну: паралелі українського та світового досвіду. *Український історичний журнал.* 2021. № 1. С. 4—26].

52. Hrushevskyi, M.S. Istoriia Ukrainy-Rusy. T. 8, ch. 3. Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 8, ч. 3. Київ: Наукова думка, 1995. 856 с.].
53. Stepankov, V. & Stepankov, V. B. Khmelnytskyi vs M. Kryvonis: supernytstvo za bulavu chy konfrontatsiia pohliadiv na kharakter i metu revoliutsiinoi borotby 1648 r.? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal.* 2023. 5: 192-194 [in Ukrainian].
[Степанков В., Степанков В. Б. Хмельницький vs М. Кривоніс: суперництво за булаву чи конфронтація поглядів на характер і мету революційної боротьби 1648 р.? *Український історичний журнал.* 2023. № 5. С. 192—194].
54. Twardowski, S. Wojna domowa z Kozaki, tatary, Moskwą i Węgry. Calissu, 1681. 388 s. [in Polish].
55. Drozdowski, M.R. My o nas i o innych. Szlachta Rzeczypospolitej wobec Kozaczyzny Zaporoskiej w latach 1648—1659. Białystok, 2015. 480 s. [in Polish].
56. Krypyakevych, I.P. Bohdan Khmelnytskyi. Lviv, 1990 [in Ukrainian].
[Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. 408 с.].
57. Serczyk, W. Die Rezeption des polnischen Verfassungsmodells in Saporogien — ein Vorbild oder ein Zerrbild? *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. 1992. 100 (Studia Germano-Polonica): 59-67 [in German].
58. Sokyrko, O. & Cherkas, B. Viiskova orhanizatsiia ta voienne mystetstvo ukrainskoho kozatstva. *Istoriia ukrainskoho kozatstva: Narysy v dvokh tomakh*. T. 1. Kyiv, 2006. 475-530 [in Ukrainian].
[Сокирко О., Черкас Б. Військова організація та воєнне мистецтво українського козацтва. *Історія українського козацтва: Нариси в двох томах*. Т. 1. Київ, 2006. С. 475—530].
59. Sokyrko, O. "Neznane" viisko Khmelnytskoho: pro pryrodu orhanizatsii zbroinykh syl hetmanatu. *Moloda natsiia.* 2001. 4: 73-91 [in Ukrainian].
[Сокирко О. «Незнане» військо Хмельницького: про природу організації збройних сил гетьманату. *Молода нація.* 2001. № 4: С. 73—91].
60. Universaly ukrainskykh hetmaniv vid Ivana Vyhovskoho do Ivana Samoilovycha (1657—1687). Kyiv; Lviv, 2004 [in Ukrainian].
[Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657—1687). Київ; Львів, 2004. 1118 с.].
61. Fedoruk, A. Pro uchast ukrainskoho naimanoho (okhotnytskoho) viiska u bytvi pid Konotopom 1659 r. *Pytannia istorii novoho ta novitnoho chasu: Zbirnyk nauk. statei*. 2000. 7: 58-68 [in Ukrainian].
[Федорук А. Про участь українського найманого (охотницького) війська у битві під Конотопом 1659 р. *Питання історії нового та новітнього часу: Збірник наук. статей.* Вип. 7. Чернівці, 2000. С. 58—68].
62. Sokyrko, O. Lytsari druhoho sortu. Naimane viisko Livoberezhnoi Hetmanshchyny 1669—1726 rr. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669—1726 рр. Київ, 2006. 279 с.].
63. Sokyrko, O. Kozatske viisko pid prytsilom modernizatsii. *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii.* 2003. 2: 101-116 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Козацьке військо під прицілом модернізації. *Соціум: Альманах соціальної історії.* 2003. Вип. 2. С. 101—116].
64. Sokyrko, O. Hetmanshchyna pid tsarskym skipetrom (viiskove budivnytstvo v Ukraini druhoi polovyny XVII — pochatku XVIII st.). *Ukraina ta Rosiia: problemy politychnykh i sotsiokulturnykh vidnosyn.* Kyiv, 2003. 292-322 [in Ukrainian].

[Сокирко О. Гетьманщина під царським скіпетром (військове будівництво в Україні другої половини XVII — початку XVIII ст.). *Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 292—322].

65. Sokyrko, O. Artyleriia Kozatskoi derzhavy: stanovlennia, rozvytok, vnutrishnia orhanizatsiia (1648—1781 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2012. 4: 35-51 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Артилерія Козацької держави: становлення, розвиток, внутрішня організація (1648—1781 рр.). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 35—51].
66. Stepankov, V. Selianska viina 1648—1652 rr. v Ukraini: osnovni problemy doslidzhennia. *Naukovi pratsi Kamyanets-Podilskoho derzhavnoho universytetu: Istorychni nauky*. 2005. 15: 26-33 [in Ukrainian].
[Степанков В. Селянська війна 1648—1652 рр. в Україні: основні проблеми дослідження. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки*. 2005. Т. 15. С. 26—33].
67. Pamyatniki, izdavaemye Kievskoyu kommisieyu dlya razbora drevnikh aktov. T. 1. Kyiv, 1898 [in Russian].
[Памятники, издаваемые Киевскою коммисиею для разбора древних актов. Т. 1. Киев, 1898. 990 с.].
68. Vossoedinenie Ukrainy s Rossiey: dokumenty i materialy v 3-kh tt. T. 3. Moscow, 1954 [in Russian].
[Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в 3-х тт. Т. 3. Москва, 1954. 546 с.].
69. Akty, otnosyashchiesya k istorii Yugo-Zapadnoy Rossii. T. 10. Saint Petersburg, 1878 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России. Т. 10. Санкт-Петербург, 1878. 462 с.].
70. Sokyrko, O. "Na posluhakh domu": nadvirni pochty kozatskoi starshyny seredyny XVII—XVIII st. *Patrimonium: studii z rannomodernoi istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy*. Kyiv; Cracovian, 2015. 307-327 [in Ukrainian].
[Сокирко О. «На послугах дому»: надвірні почти козацької старшини середини XVII—XVIII ст. *Patrimonium: студії з ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи*. Київ; Краків, 2015. С. 307—327].
71. Horobets, V. Viiskovi sluzhyteli v Hetmanshchyni: hrupy, status, sotsioprofesiina orhanizatsiia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2019. 3: 4-28 [in Ukrainian].
[Горобець В. Військові служителі в Гетьманщині: групи, статус, соціопрофесійна організація. *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 4—28].
72. Evarnitskiy, D. Istochniki dlya istorii zaporozhskikh kazakov. T. 1. Vladimir, 1903 [in Russian].
[Эварницкий Д. Источники для истории запорожских казаков. Т. 1. Владимир, 1903. 1076 с.].
73. Sas, P.M. Politychna kultura ukrainskoho suspilstva (kinets XVI — persha polovyna XVII st.). Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). Київ, 1998. 296 с.].
74. Akty, otnosyashchiesya k istorii Yugo-Zapadnoy Rossii, sobr. i izdannye Arkheograficheskoy komissiey. T. 3. Saint Petersburg, 1861 [in Russian].
[Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России, собр. и изданные Археографической комиссией. Т. 3. Санкт-Петербург, 1861. 764 с.].

75. Horobets, V. Mazepa. Tysiacholykyi heroi ukrainskoi istorii. Kyiv: Vikhola, 2025 [in Ukrainian].
[Віктор Горобець. Мазепа. Тисячоликий герой української історії. Київ: Віхола, 2025. 544 с.].
76. Butych, I. (Comp.). Universaly Ivana Mazepy. 1687—1709. Kyiv 2002 [in Ukrainian].
[Універсали Івана Мазепи. 1687—1709 / Упорядник І. Бутич. Київ, 2002. 768 с.].
77. Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy / tłum. Z. Stasiewska, S. Meller, red. Z. Wójcik. Warszawa, 1972. 211 s. [in Polish].
78. Paprocki, S. Herby rycerstwa polskiego. Warszawa, 1982. 1120 s. [in Polish].
79. Vyrskyi, D. Viina na Pivdni: khroniky stepovoho prykordonnia Ukrainy (XVI — seredyna XVII st.). Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Вирський Д. Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI — середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 291 с.].
80. Horobets, V. Vybornist starshyny yak polityko-kulturna tsinnist i marker avtonomii kozatskoho Hetmanatu. *Roczniki Humanistyczne.* 2022. 70(2): 25-39 [in Ukrainian].
[Горобець В. Виборність старшини як політико-культурна цінність і маркер автономії козацького Гетьманату. *Roczniki Humanistyczne.* 2022. T. LXX, zeszyt 2. S. 25—39].
81. Horobets', V. Colonel of the Zaporozhian Host: The Right to Free Elections in Light of Cossack Traditions, Prescribed Regulations, and Political Realities. *Eighteenth-Century Ukraine. New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History.* Ed. by Zenon E. Kohut, Volodymyr Sklokin and Frank E. Sysyn. Montreal: McGill-Queen's University Press, 2023. 219-246.
82. Horobets, V. Tradytsii samovriadnosti kozatskoi Ukrainy v konteksti intehratsiinykh praktyk Rosiiskoi imperii: novatsii XVIII st. *VIVLIOΘIKA: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies*. 2022. 10: 38-59 [in Ukrainian].
[Горобець В. Традиції самоврядності козацької України в контексті інтеграційних практик Російської імперії: новації XVIII ст. *ВИВЛІОΘИКА: E-Journal of Eighteenth-Century Russian Studies.* 2022. Vol. 10. P. 38—59].
83. Smolii, V.A. (Ed.), Trofymuk, M.S. & Chukhlib, T.V. (Comps.). "Pakty i Konstytutsii" Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukladennia). Lviv, 2011 [in Ukrainian].
[«Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В.А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів, 2011. 440 с.].
84. Kostomarov, N. Ruina. Mazepa. Mazepintsy. Moscow, 1995 [in Russian].
[Костомаров Н. Руина. Мазепа. Мазепинцы. Москва, 1995. 797 с.].
85. Muzychenko, P. Istoriia derzhavy i prava Ukrainy. Kyiv, 2001 [in Ukrainian].
[Музиченко, П. Історія держави і права України. Київ, 2001. 320 с.].
86. Strukevych, O. Pylyp Orlyk ta yevropeiska tradytsiia konstytutsionalizmu. *Pylyp Orlyk — hetman i avtor pershoi konstytutsii Ukrainy.* Minsk, 2006. 4-18 [in Ukrainian].
[Струкевич О. Пилип Орлик та європейська традиція конституціоналізму. *Пилип Орлик — гетьман і автор першої конституції України.* Мінськ, 2006. С. 4—18].
87. Hrytsenko, P. Iz tekstolohichnyi sposterezhen nad "Dohovoramy i postanovamy prav i volnostei viiskovykh". *"Pakty i konstytutsii" Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (do 300-richchia ukladennia).* Lviv, 2011. 61-73 [in Ukrainian].
[Гриценко П. Із текстологічний спостережень над «Договорами і постановами прав і вольностей військових». *«Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення)* / відп. ред. В.А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. Львів, 2011. С. 61—73].
88. Kamiński, S. Republic versus Autocracy: Poland-Lithuania and Russia in the late Seventeenth Century. Cambridge, MA: Harvard University, Ukrainian Research Institute, 1993. 313 p.

89. Horobets, V. Prysmerk Hetmanshchyny: Ukraina v roky reform Petra I. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Горобець В. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра І. Київ: Інститут історії України НАН України, 1998. 321 с.].
90. Horobets, V. Prybutkove suddivske remeslo: "vyna panska" i "vyna vriadova" u sudochynstvi Hetmanatu. *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii.* 2007. 7: 175-193 [in Ukrainian].
[Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату. *Соціум: Альманах соціальної історії.* 2007. Вип. 7. С. 175—193].
91. Kononenko, V. Modernizatsiia Hetmanshchyny: proekty kozatskoi administratsii 1687—1764 rr. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Кононенко В. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687—1764 рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2017. 305 с.]

Надійшла / Received 19.08.2026
Прийнята до друку / Accepted for publication 08.09.2026
Опубліковано / Published: 11.11.2026

Viktor HOROBETS
Doctor of Historical Sciences (Dr Hab. in History), Professor,
Head of the Social History Sector,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
victor_gor@ukr.net
https://orcid.org/0000-0003-3755-4181

THE COSSACK HETMANATE — ANTITHESIS OR ALTER EGO OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH? SOCIOCULTURAL PROJECTIONS AND HISTORIOGRAPHICAL RECONSIDERATIONS

The aim of this study is to identify the sociocultural projections of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the formation of the early modern Ukrainian state (the Hetmanate), as well as reconstruct the dynamics of the formation of a negative image of the Polish-Lithuanian Commonwealth in Ukrainian historiography and clarifying the prospects for overcoming prejudices regarding the Commonwealth legacy in contemporary historiography. **The research methodology** is based on the principles of historicism, comprehensiveness, and scientific impartiality. **The scientific novelty** lies in the conclusions regarding the active emulation, during the development of the early modern Ukrainian state (the Hetmanate), of the experience of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the spheres of military organization, the judiciary, political culture, and so on, which was implemented in the form of adaptive assimilation, taking into account the immanent experience acquired by the Cossacks during their formative stage. **Conclusions:** The process of reception by the early modern Ukrainian state of the sociocultural, political, and legal experience of the Commonwealth was neither linear nor progressive. Initially, the creation of the Cossack state occurred within the framework of ideas about a just and free "Cossack Commonwealth" developed at Zaporizhzhia Sich, influenced by the experience of the development of the registered Cossack formation. As the complexities of state life in the Hetmanate increased, the influences from the Commonwealth experience in military construction, the judiciary and political culture became more pronounced. At the same time, the revolutionary activity of the lower social strata created a demand for a sensitive approach to the issue of social justice. Under these circumstances,

the ruling elite failed to create an egalitarian community, as was the case with the crown nobility, complete with its political and social institutions, internal equality within the stratum, and social closure towards the outside. The process of reception of Commonwealth traditions and practices largely took the form of adaptive assimilation, where the inherent experience gained by the Cossacks during their organizational establishment had a significant corrective influence, particularly in the context of the lower social strata defending their rights and opportunities. This approach significantly hindered the transfer of practices of strict social discipline and restrictions on social mobility to new grounds, which, in turn, restrained the development of a representative democracy and judiciary based on codified law. In the process of intensifying the unification policy of the imperial centre in the Hetmanate, the remnants of the Commonwealth experience were consciously replaced with corresponding imperial models; nevertheless, the judicial and noble self-governance reforms proposed by the Hetman government in the early 1760s corresponded, both in spirit and letter, directly with the practices of the Commonwealth.

Keywords: *Early modern Ukrainian state, Hetmanate, Polish-Lithuanian Commonwealth, Cossacks, nobility, state-building, political culture, legal culture, the "Pacts and Constitutions" of 1710.*